

प्रकरण सहावे

निष्कर्ष, समस्या व शिफारशी

- ६.१ प्रस्तावना
- ६.२ निष्कर्ष
- ६.३ गृहितकांची पडताळणी
- ६.४ समस्या व शिफारशी

प्रकरण सहावे
निष्कर्ष, समस्या व शिफारशी

६.१ प्रस्तावना :

भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये कृषि हा प्रमुख व्यवसाय आहे. ज्यावेळी देश विकसित होण्याच्या मार्गावर वाटचाल करित असतो तेंव्हा तेथील कृषीक्षेत्र अतिशय महत्त्वपूर्ण ठरते. कारण औद्योगिक विकास करावयाचा असेल तर त्याकरीता अनेक बाबींची उदा. भांडवल, तांत्रिक ज्ञान, कुशल श्रमीक, आधुनिक व प्रगतज्ञान इत्यादींची आवश्यकता असते. परंतु शेती व्यवसाय हा वर्षानुवर्ष परंपरागत पध्दतीने केला जातो व त्यात वरील घटकांची फारशी उलाढाल केली जात नाही आणि तसे करणे विकसनशील देशांना परवडण्यासारखे नसते. याचा अर्थ असा नाही की, कृषीक्षेत्र हे वेगळे व स्वतंत्र क्षेत्र आहे व उद्योग क्षेत्र त्यापेक्षाही वेगळे. प्रत्यक्षात या दोन क्षेत्रांचा समन्वय साधल्यास देशाच्या प्रगतीच्या वाटा मोकळ्या करता येतील. कृषि व उद्योग ही दोन क्षेत्रे वरवर बघता वेगळी वाटत असली तरी ती एकमेकांवर अवलंबून आहेत. औद्योगिक प्रगती हा आर्थिक विकासाचा मापदंड आहे. शेती आणि उद्योग एकमेकांना पूरक असल्यास अर्थव्यवस्था बळकट होते. भारतीय अर्थव्यवस्थेत उद्योगांचे महत्त्व वाढत गेलेले आहे. भारत कृषीप्रधान देश असल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषीवर आधारित उद्योगांना अतिशय महत्त्व असून कृषि मालावर आधारित उद्योगांना भारतात मोठी संधी आहे. म्हणूनच भारतासारख्या देशात कृषि उद्योग खूप महत्त्वाचे आहेत.

सदरील संशोधन प्रबंधात जालना जिल्ह्यातील कृषि आधारित उद्योगांचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या संशोधनाअंती आलेले निष्कर्ष खालीलप्रमाणे मांडण्यात आले आहे.

६.२ निष्कर्ष

- जालना जिल्हा महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभागातील केंद्रस्थानी असलेला जिल्हा आहे. जालना जिल्ह्याचे अक्षवृत्तीय व रेखावृत्तीय स्थान $१९^{\circ}१५'$ ते $२०^{\circ}३२'$ उत्तर अक्षवृत्त व $७५^{\circ}३६'$ ते $७६^{\circ}४५'$ पश्चिम रेखावृत्त असे आहे. जिल्ह्याचा दक्षिण-उत्तर विस्तार १५० कि.मी. असून पूर्व-पश्चिम लांबी १११ कि.मी. इतकी आहे
- जिल्ह्याच्या उत्तरेस अजिंठा पर्वतरांगा आहेत. जिल्ह्यातील भोकरदन व जाफ्राबाद यातील उत्तरेकडील काही भाग अजिंठा पर्वतरांगेत येतो. या पर्वतरांगामुळे व भौगोलिक वैशिष्ट्यांमुळे येथील मृदा ही खोल आढळून येते व तिची उत्पादकता सुध्दा वाढलेली आढळते. दक्षिण भागात ही प्रवाहप्रणाली अंबड, घनसावंगी व परतुर भागात आढळून येते. दुधना नदी व तिच्या उपनद्यांचे खोरे जालना व परतुर भागात आढळून येते. तसेच पुर्णा व तिच्या उपनद्यांची प्रवाहप्रणाली भोकरदन व जाफ्राबाद तालुक्यात आढळून येते.
- अभ्यासक्षेत्रात उत्तरेकडील भागात अजिंठा डोंगररागांच्या पायथ्याशी कन्नड तालुक्याच्या दिशेस (औरंगाबाद जिल्हा) तर सोयगाव तालुका (औरंगाबाद जिल्हा) व भोकरदन तालुका (जालना जिल्हा) यामध्ये पर्वतपदीय उतार आढळून येतो. दक्षिणेस दुधना नदीच्या खोऱ्याचा सखल भाग आहे.
- गोदावरी ही जिल्ह्यातील मुख्य व सर्वाधिक मोठी अशी नदी असून ती जिल्ह्याच्या दक्षिण भागात जवळपास १०० कि.मी. परिसरात व्यापलेली आहे. ही नदी जिल्ह्यास बीड जिल्ह्यापासून वेगळे करते. गोदावरी नदी अंबड - घनसावंगी तालुक्यातून वाहते. दुधना आणि गलाटी ह्या गोदावरी नदीच्या प्रमुख उपनद्या असून त्या जिल्ह्याच्या मध्यभागातून वाहतात. जिल्ह्यात गोदावरी नदी धार्मिकदृष्ट्या पवित्र समजली जाते
- पुर्णा नदी ही जिल्ह्याच्या उत्तरेस असणाऱ्या अजिंठा डोंगररागातून सातमाळा पर्वतातून (औरंगाबाद जिल्हा) ७७५ मीटर उंचीवरून उगम पावते. जिल्ह्यातील सर्वाधिक लांब नदीपैकी ही एक नदी आहे. मुसा ही नदी अंबड शहराजवळील टेकड्यांमधून

दक्षिणकडे जवळपास १७ कि.मी. वाहते व शेवटी जोगलादेवी गावाशेजारी गोदावरी नदीस येऊन मिळते. गिरजा ही पुर्णा नदीची सर्वाधिक लांब उपनदी आहे. ही नदी अजिंठा-वेरुळ पर्वतरांगातील पुर्व उतारातून टाकळी गावाच्या पश्चिमेस उगम पावते. भोकरदन तालुक्यातील ही एक मुख्य नदी असून ही नदी या तालुक्यात जवळपास ३० कि.मी. अंतर प्रवास करते. याच नदीवर जुई प्रकल्प आहे.

- जालना जिल्ह्याच्या सरासरी तापमानात सातत्याने वाढ होत आहे. जिल्ह्यामध्ये सरासरी ३५ डिग्री से. तापमानावरून हे तापमान ३९ डिग्री से. तापमानापर्यंत वाढलेले दिसते. वनांचे प्रमाण हे तापमानावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी महत्वाची भूमिका बजावते परंतु जालना जिल्ह्याच्या विचार करता जिल्ह्यात १% पेक्षा कमी वनांचे प्रमाण आहे. त्यामुळे जिल्ह्यात तापमान वाढतच आहे.
- अभ्यासक्षेत्रातील जवळपास ८०% पर्जन्य हे दक्षिण-पश्चिम मान्सून वाऱ्यापासून मिळते. जूलै हा येथील सर्वात जास्त पाऊस असणारा महिना असतो. जालना जिल्ह्यातील पर्जन्य हे ६४९ ते ७११ मि.मि. दरम्यान आढळून येते. पर्जन्याचा सहसंबंध गुणांक काढल्यानंतर असे लक्षात आले आहे की, सर्वात जास्त पर्जन्याचा सहसंबंध गुणांक ५९% ते ७०% या दरम्यान आढळून येतो.
- जालना जिल्ह्यातील मृदेवर येथील पर्वतीय भूपृष्ठरचनेचा प्रभाव आढळून येतो. जिल्ह्यामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या मृदा आढळून येतात. जालना जिल्ह्यातील एकुण मृदेपैकी जवळपास ११% मृदा ही काळी मृदा आहे. या मृदेची खोली ३६ इंच इतकी आहे.
- मृदा संरचनेचा विचार करता जालना जिल्ह्यात तीन भाग प्रामुख्याने आढळतात. पहिल्या प्रकारात दख्खनच्या पठारावरील मृदा येते. दुसऱ्या प्रकारात गोदावरी नदीच्या खोऱ्यातील सुपिक मृदा तर तिसऱ्या प्रकारात गोदावरीसह इतर प्रमुख नद्यांच्या खोऱ्यातील सुपिक मृदा. ज्वारी, उस, मोसंबी, कापूस या सारख्या पिकांसाठी लागणाऱ्या सुक्ष्मजैविक तत्वांचा समावेश होतो.

- जनगणना २०११ नुसार जालना जिल्ह्याची लोकसंख्या १९५९०४६ इतकी आहे. जालना हे जिल्ह्याचे मुख्यालय आहे याशिवाय हे जिल्ह्यातील सर्वात मोठे शहर आहे, येथील औद्योगिक क्षेत्र विकसित आहे. यामुळे या भागात सघन लोकसंख्या आढळून येते.
- जालना जिल्ह्यातील एकुण लोकसंख्येपैकी ८०.७३% लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते तर उर्वरित १९.३७% लोकसंख्या ही नागरी भागात राहते. जालना जिल्ह्यातील वस्त्यांबाबतची आकडेवारी असे दर्शविते की, जिल्ह्यात एकुण ३९१७०१ वस्त्या आहेत. एकुण वस्त्या व एकुण लोकसंख्या यांच्या गुणोत्तराचा विचार केल्यास असे दिसते की, हे प्रमाण ५ इतके येते.
- जालना जिल्ह्याची समग्र साक्षरता ही ७१.५२% इतकी आहे. तर ग्रामीण साक्षरतेचा विचार करता एकुण ग्रामीण साक्षरता ६९.१७% इतकी आहे. जालना जिल्ह्यातील नागरी साक्षरता ८१.२४% इतकी आहे. लिंगनिहाय साक्षरतेच्या दृष्टीने असे दिसत की, जालना जिल्ह्यातील पुरुषांची साक्षरता ही ८१.५३% टक्के आहे तर स्त्री साक्षरता ही ६०.९५% इतकी आहे.
- जालना जिल्ह्यात २९ कि.मी. लांबीचे राष्ट्रीय महामार्ग आहेत तर ३३ कि.मी. लांबीचे प्रमुख राज्य महामार्ग आहेत. जिल्ह्याच्या लांबी-रुंदीचा विचार करता जिल्ह्यातील राष्ट्रीय महामार्गाची लांबी कमी दिसून येते. जिल्ह्यातील ग्रामीण रस्त्यांची लांबी १११६ कि.मी. इतकी आहे. जिल्ह्यात जालना शहरातून रेल्वे मार्ग जातो. जालना शहरातील जुना जालना परिसरात रेल्वे स्टेशन वसलेले आहे.
- जालना जिल्ह्याचा एकत्रित आढावा घेतला तर असे आढळते की, एकुण ७७२६३३ हेक्टर भौगोलिक क्षेत्रापैकी वनांखाली फक्त ६४६० हेक्टर क्षेत्र वनांखाली आहे. याचे प्रमाण एकुणाशी ०.८४% इतके आहे.
- जालना जिल्ह्यातील शेतीसाठी उपलब्ध नसलेल्या क्षेत्राचा विचार केला तर असे लक्षात येते की, जिल्ह्यामध्ये या प्रकारात एकुण भौगोलिक क्षेत्रापैकी ९.२४% एवढी भूमी

व्याप्त आहे. जालना जिल्ह्याच्या इतर लागवड न झालेल्या जमिनीचा विचार केल्यास असे दिसते की, अशी सर्वात कमी जमीन ही जालना तालुक्यात ०.७८% इतकी आढळून येते तर सर्वात जास्त जमिन ही जाफ्राबाद तालुक्यात ३.३२% आढळून येते. लागवडीखालील क्षेत्र अन्नधान्य उत्पन्नासाठी महत्वाचे असते. लागवडीखालील क्षेत्र जितके जास्त असेल तितके उत्पादन जास्त असते. जिल्ह्यात एकुण ८१.९४% क्षेत्र लागवडीखाली आहे.

- अभ्यासक्षेत्राचा विचार करता सन १९९१ पासून ते २०१० या कालावधीत गव्हाचे क्षेत्र कमी-जास्त झाल्याचे दिसते. गहू या पिकाचे सर्वाधिक क्षेत्र सन १९९८ या वर्षी (४३०३५ हेक्टर) तर सर्वात कमी क्षेत्र १९९२ या वर्षी (२२६२७ हेक्टर) दिसून येते. अभ्यास कालावधीत ज्वारीचे सर्वात जास्त क्षेत्र सन १९९२ मध्ये (२१३४४३ हेक्टर) दिसून येते तर सर्वात कमी क्षेत्र सन २००९ मध्ये (१०२१०५ हेक्टर) दिसून येते.
- बाजरी हे पारंपारिक असे तृणधान्य आहे. जिल्ह्यात या पिकाचे सर्वात जास्त क्षेत्र २००१ या वर्षी (८७११ हेक्टर) होते तर सर्वात कमी क्षेत्र २००७ या वर्षी (२७०२ हेक्टर) आढळून आले आहे. मका या पिकाच्या क्षेत्र निर्देशांकाचे अध्ययन असे दर्शविते की, १००% पेक्षा जास्त निर्देशांक ५ वर्षात आढळून आले आहे तर १००% पेक्षा कमी १४ वर्षात आढळून येते.
- हरबरा हे पारंपारिक पिक आहे. अभ्यासकालावधीत हरबरा पिकाच्या क्षेत्रात दुपटीपेक्षा अधिक वाढ झाली आहे. अभ्यास कालावधीच्या सुरुवातीला तुर पिकाचे क्षेत्र ५१०२२ हेक्टर इतके होते त्यात वाढ होऊन ते २०१० मध्ये ५२१८६ इतके झाले आहे. १९९१ या वर्षी मुग पिकाचे क्षेत्र ४३७६३ हेक्टर इतके होते त्यात घट होऊन ते २०१० मध्ये ३८३३४ इतके झाले आहे. उडीद पिकांचे जिल्ह्यात सर्वात जास्त क्षेत्र २००६ या वर्षी (१९०६० हेक्टर) दिसून आले तर सर्वात कमी क्षेत्र १९९६ या वर्षी (९८९७ हेक्टर) दिसून येते.

- जालना जिल्ह्यात सातत्याने जलसिंचनाचा अनुशेष दिसून येते. जिल्ह्यात या पिकाचे ५०% जास्त क्षेत्र अंबड-घनसावंगी तालुक्यात तर १०% ते २०% भोकरदन - जाफ्राबाद तालुक्यात आढळून येते. जिल्ह्यात फळे व भाजीपाला पिकांचे सर्वात जास्त क्षेत्र २००३ या वर्षी आढळून आले जे ५४२१ हेक्टर इतके होते तर सर्वात कमी क्षेत्र १९९२ या वर्षी होते जे २५९० हेक्टर इतके होते. कापूस हे पिक पांढरे सोने म्हणून ओळखले जाते. सुरुवातीला १९९१ मध्ये या पिकाखाली ९२५३४ हेक्टर इतके क्षेत्र होते त्यात वाढ होऊन २०१० मध्ये २३२०९९ हेक्टर इतके झाले आहे.
- गहु या पिकाचे सर्वाधिक उत्पादन सन १९९२ या वर्षी (८४४७१ टन) तर सर्वात कमी उत्पादन २००१ या वर्षी (५१८७६ हेक्टर) दिसून येते. जालना जिल्हा ज्वारी पिकाच्या क्षेत्र व उत्पादनाच्या बाबतीत महाराष्ट्रात अग्रेसर मानला जातो. अलिकडच्या वर्षांमध्ये ज्वारीचे उत्पादन थोडे घटतांना दिसून येते. बाजरी पिकाचे सर्वात जास्त उत्पादन २००४ या वर्षी (९३४११ टन) होते तर सर्वात कमी उत्पादन १९९७ या वर्षी (५२७५८ टन) आढळून आले आहे.
- मका पिकासाठी जलसिंचन महत्वाचे असले तरी खरीप हंगामात याची लागवड सर्वात जास्त होते त्यामुळे जलसिंचनाची फारसी आवश्यकता भासत नाही. हरबरा डाळीचे मुळ पिक हरभरा आहे. हरबरा पिकाच्या क्षेत्रात दुपट वाढ झाली आहे. हरबऱ्याचे सर्वात जास्त उत्पादन (२२१८१ टन) १९९८ या वर्षी आढळून आले आहे तर सर्वात कमी उत्पादन (७९२२ टन) १९९७ या वर्षी दिसून आले आहे.
- तुर डाळीचे भावही प्रचंड वाढलेले दिसून येते. त्याचमुळे या पिकाची मागणी वाढली आहे परंतु जिल्ह्यात या पिकाचे पुरेसे उत्पादन आढळून येत नाही. अभ्यास कालावधीच्या सुरुवातीला या पिकाचे उत्पादन २४०७२ टन इतके होते त्यात वाढ होऊन ते २०१० मध्ये ५३७३४ टन इतके झाले आहे.
- मुग हे व्यावसायिकदृष्ट्या महत्वाचे पिक नसले तरी शेतकरी दैनंदिन जीवनातील कडधान्याची गरज भागावी म्हणून या पिकांची काही प्रमाणात लागवड करतो. १९९१

या वर्षी या पिकाचे उत्पादन १२६२२ टन इतके होते त्यात वाढ होऊन ते २०१० मध्ये २०६५९ टन इतके झाले आहे. जालना जिल्ह्यात घेतल्या जाणाऱ्या कडधान्य पिकांमध्ये उडीद हे एक महत्वाचे पिक आहे. या पिकांचे जिल्ह्यात सर्वात जास्त उत्पादन २०१० या वर्षी (१२५११ टन) दिसून आले तर सर्वात कमी उत्पादन २००१ या वर्षी (५८३५ टन) दिसून येते. अभ्यासक्षेत्रात सुरुवातीला या पिकाचे उत्पादन ८५१९ टन इतके होते त्यात वाढ होऊन ते २०१० मध्ये १२५११ टन इतके झाले आहे.

- ऊस हे नगदी पिकाच्या समुहातील एक महत्वाचे पिक होय. यास जलसिंचनाची जास्त आवश्यकता असल्यान या पिकाखालील क्षेत्रात सातत्याने घट होतांना दिसते. ऊस या पिकाखाली सर्वात जास्त उत्पादन (१२१४९८८ टन) १९९२ या वर्षी आढळून येते तर सर्वात कमी उत्पादन (५५६०१३ टन) २००१ या वर्षी दिसून आले आहे. अभ्यासकालावधीच्या सुरुवातीला या पिकाचे उत्पादन ११९८३२२ टन इतके होते ते २०१० मध्ये कमी होऊन ९०११२८ टन इतके झाले आहे. म्हणजेच या पिकाखालील उत्पादन हळुहळु कमी होतांना दिसून येत आहे.
- जिल्ह्यात फळे व भाजीपाला पिकांचे सर्वात जास्त उत्पादन २०१० या वर्षी आढळून आले जे २२८७६ टन इतके होते तर सर्वात कमी उत्पादन १९९२ या वर्षी होते जे ८१८६ टन इतके होते. सुरुवातीला म्हणजेच १९९१ ला फळे व भाजीपाला पिकांचे उत्पादन ८५४१ टन इतके होते जे २०१० या वर्षी वाढून २२८७६ टन इतके झाले आहे. म्हणजे जवळपास या क्षेत्रात चारपटीपेक्षा अधिक वाढ झाली आहे.
- कापूस हे पिक पांढरे सोने म्हणून ओळखले जाते. कापूस या पिकास चांगला भाव मिळत असल्याने तसेच जालना जिल्ह्यातील मृदा ही कापूस या पिकास पोषक असल्याने या पिकाच्या क्षेत्रात प्रचंड वाढ झाली आहे. सुरुवातीला १९९१ मध्ये या पिकाखाली १५०७७० टन इतके उत्पादन होते त्यात वाढ होऊन २०१० मध्ये ३२३७०६ टन इतके झाले आहे.

- सुर्यफुल हे मुख्य तेलबिया पिक आहे. अभ्यासकालावधीच्या सुरुवातीला म्हणजे १९९१ मध्ये या पिकाखाली ६१५२ टन इतके उत्पादन होते याउलट अभ्यासकालावधीच्या शेवटी म्हणजे २०१० मध्ये सुर्यफुल या पिकाचे उत्पादन कमी होऊन ४४९५ टन इतके झाले आहे. १९९१ मध्ये सोयाबीन या पिकाचे २८३८ टन इतके उत्पादन होते याउलट अभ्यासकालावधीच्या शेवटी म्हणजे २०१० मध्ये सुर्यफुल या पिकाचे उत्पादन वाढून ५४८८ टन इतके झाले.
- सन १९९१ मध्ये जालना जिल्ह्यामध्ये एकूण ११ बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या कंपन्या कार्यरत होत्या. यामध्ये प्रामुख्याने महिको, बेजो शितल, कृषीधन, विजय सीड्स कंपनी, निर्मल सीडस् अशा मोठ्या कंपन्यांचा समावेश होता. ७० च्या दशकात झालेल्या हरितक्रांतीनंतर बीज उत्पादनाला मोठी चालना मिळाली होती.
- १९९१ ते २००१ च्या तुलनेत २०११ मध्ये बीज उत्पादन करणाऱ्या कंपन्यांच्या संख्येत फारशी वाढ झाली नाही. अलिकडच्या काळात बीज उत्पादन करणाऱ्या कंपन्यांच्या संख्येत वाढ झालेली दिसून आलेल नसली तरी या कंपन्यांच्या गुणात्मकदृष्ट्या वाढ झालेली दिसून येते.
- सन १९९१ मध्ये बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या कंपन्यांची उलाढाल रु.८५०७ कोटी इतकी होती जी सन २००१ पर्यंत २०३६७ कोटी इतकी झाली. या काळात बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या कंपन्यांची उलाढाल तीनपटीनी वाढलेली दिसते. अलिकडच्या काळात म्हणजे सन २०११ मध्ये बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या कंपन्यांची उलाढाल रु.३६२९१ कोटी इतकी झालेली दिसते. याचाच अर्थ असा की, सन २०११ पर्यंत ही उलाढाल जवळपास दुपटीपर्यंत वाढलेली दिसते.
- महाराष्ट्र हायब्रिड सिडस् कंपनी (महिको) ही जागतिक किर्तीचे डॉ. बी.आर. बारवाले यांनी स्थापन केलेली बीजकंपनी आहे. ही सिडस् कंपनी ३० विविध पिकांच्या उत्पादन, प्रक्रिया व विक्रीशी संबंधित आयएसओ ९००१:२००० प्रमाणित असलेली

कंपनी आहे. जगभरात विविध ठिकाणी कार्यालये व मालमत्ता असलेली ही कंपनी संशोधन व गुणवत्ता विकासावर अधिक भर देते. जालना शहराजवळील दावलवाडी येथे कंपनीचे आंतरराष्ट्रीय मुख्यालय आहे.

- कृषीधन सीड्स कंपनी ही भारतातील बियाणे क्षेत्रातील एक अग्रगण्य व दर्जेदार बियाणे उत्पादन करणारी कंपनी आहे. कापूस, डाळी, कडधान्य, भाजीपाला या क्षेत्रात कंपनीचा हिस्सा महत्वाचा आहे. कृषीधन कंपनी फक्त बियाणांवर लक्ष केंद्रीत करत नाही तर पीकांच्या आरोग्य व पोषण या संदर्भाने शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करण्याचे कार्यही करते.
- बेजो झाल्डन, हॉलंड व शीतल हायब्रीड सीड्स कंपनीबरोबर करार करून बेजो शितल प्रा. लि. ही एक नवीन कंपनी १९८६ मध्ये स्थापन झाली. फळभाज्यांचे उत्पादन व वितरण यामध्ये वाढ होण्यासाठी तथा नवीन संकरित वाणांचे संशोधन करण्याच्या हेतुने या कंपनीच्या स्थापना झाली. फळभाज्यांच्या उत्पादन व वितरणामध्ये बेजो शितल ही भारतातील ३ री मोठी कंपनी आहे.
- बेजो शीतल किंवा कलश सीड्स ही बि-बियाणे कंपनी भाजीपाल्या बियाणांना समर्पित कंपनी असून सार्क देशासाठी उष्ण व समशितोष्ण प्रकारच्या हवामानातील देशांसाठी विविध प्रकारचे भाजीपाला पिकांच्या बियाणांच्या उत्पादनात अग्रेसर आहे.
- भारतीय बियाणे क्षेत्रातील कृषीधन सीड्स ही बियाणे क्षेत्रातील एक अग्रेसर कंपनी आहे. भारतीय व्यावसायिक सीड्स कंपन्यांमध्ये या कंपनीचा मोठा भाग आहे. कपाशी, दाळी, तृणधान्य, भाजापीला आदिमध्ये कंपनी बियाणे उत्पादन करते. कंपनी शेतकऱ्यांना पुरविण्यासोबतच त्यांच्या पोषणाचीही काळजी घेते. मुळातच ही कंपनी संशोधन आधारित संस्था आहे. कंपनीचा संशोधन विभाग हा आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या उपयोगाद्वारे कपासी, सुर्यफुल, टोमॅटो, वांगे, मिरची आदिंच्या बाबतीत संशोधन करण्यात गुंतलेली आहे.
- जालना जिल्ह्यातील खाजगी व सहकारी तत्वावरील असे एकुण ६ साखर कारखाने दिसून येतात. जुना साखर कारखाना म्हणून समर्थ सहकारी साखर कारखाना

अंकुशनगर याची ओळख आहे. जिल्ह्यातील हा पहिला सहकारी साखर कारखाना होय. श्री. रावसाहेब पाटील दानवे यांच्या नेतृत्वाखाली भोकरदन येथील सिपोरा येथे सहकारी तत्वावर कारखाना स्थापन करण्यात आला. रामनगर येथे जालना सहकारी साखर कारखाना हा सन १९९५ मध्ये स्थापन झाला होता.

- सन १९९१ मध्ये उस उत्पादन हे २०६५८६ मे.टन इतके होते ते वाढून शेवटच्या वर्षी म्हणजे सन २०१० मध्ये २२३३६६ मे.टन. इतके झाले आहे. ऊस उत्पादन हे मागच्या वर्षाच्या तुलनेत सन २००९ मध्ये १०९२५२ मे.टन इतकी घट झालेली दिसते जी सर्वाधिक आहे तर सर्वात कमी घट ही सन १९९६ मध्ये दिसून आली जी ३९४३ मे.टन. इतकी नोंदविली गेली. मागच्या वर्षाच्या तुलनेत सर्वात जास्त उस उत्पादनातील वाढ ही सन २००२ मध्ये आढळून आली जी १८८२०६ मे.टन इतकी होती याऊलट सर्वात कमी ऊस उत्पादनातील वाढ ही सन १९९९ मध्ये दिसून आली जी ३८१० मे.टन इतकी होती.
- साखर उत्पादनाच्या बाबतीतही जालना जिल्ह्यात चढ-उतार आढळून येतात. सर्वात जास्त साखर उत्पादन हे सन २००२ मध्ये आढळून आले आहे जे २२३१७८५ मे.टन इतके आहे तर सर्वात कमी साखर उत्पादन हे ५०८४०५ मे.टन असून ते २००० या वर्षी दिसून आले. मागच्या वर्षाच्या तुलनेत सर्वात जास्त घट ही सन २००४ मध्ये ७३८००५ मे.टन इतकी दिसून आली तर सर्वात कमी घट सन १९९७ मध्ये २८९७८ मे.टन इतकी दिसून आली.
- साखर उत्पादनात एकुण ९ वर्षे वाढ झालेली दिसते. सर्वात जास्त वाढ ही सन २००२ मध्ये झाली असून ती ९४१०३० मे.टन इतकी आहे तर सर्वात कमी वाढ ही सन १९९९ मध्ये आढळली जी १९०४९ मे.टन इतकी आहे.
- जालना जिल्ह्यातील पहिली व जुनी सुतगिरणी म्हणून जालना शहराजवळील कुंबेफळ शिवारातील जालना सहकारी सुतगिरणीची ओळख आहे. सध्या ही सुतगिरणी बंद अवस्थेत दिसून येते. १९९० मध्ये जिल्ह्यातील ज्येष्ठ नेते व सहकारमहर्षी कै.

अंकुशरावजी टोपे यांनी अंबड येथे यशवंत सहकारी सुतगिरणी सहकारी तत्वावर स्थापन केली. अंबड मतदारसंघाचे माजी आमदार विलास खरात यांनी १९९६ मध्ये घनसावंगी शहरापासून १० कि.मी. अंतरावर मत्स्योदरी सहकारी सुतगिरणी स्थापन केली. आज ही सुतगिरणी जिल्ह्यातील एक मोठी व सर्वाधिक उत्पादन देणारी सुतगिरणी म्हणून ओळखली जाते.

- जालना जिल्ह्यातील जालना, बदनापुर, घनसावंगी व अंबड या प्रत्येक तालुक्यात प्रत्येकी १ सुतगिरणी आहे. ऊर्वरित मंठा, परतुर, भोकरदन व जाफ्राबाद या तालुक्यामध्ये सुतगिरण्या आढळत नाही. या सुतगिरण्यातील तालुकानिहाय सदस्यसंख्या अशी: जालना - ७०००, अंबड- ५०००, घनसावंगी - ३००० व बदनापुर - ३०००, जालना जिल्हा एकुण - १८०००. सर्वाधिक सदस्य संख्या ही जालना तालुक्यात आढळते कारण येथील सुतगिरणी ही जिल्ह्यातील सर्वात जुनी अशी सुतगिरणी आहे. त्याखालोखाल अंबड येथील यशवंत सुतगिरणीचा क्रमांक येतो. येथे ५००० सदस्य संख्या आहे.
- गुंतवणुकीचा विचार करता जालना जिल्ह्यात सुतगिरणीतील एकुण गुंतवणूक ४०९३०० हजार एवढी दिसून येते. यापैकी सुतगिरण्यांची गुंतवणूक ही ४५५०० हजार एवढी आहे तर राज्य सरकारची गुंतवणूक ही ३६३८०० हजार एवढी आहे. सर्वात जास्त गुंतवणूक ही जालना तालुक्यातील सुतगिरणीत दिसून येते जी १४२५६० हजार एवढी आहे. यातील सुतगिरणीचा स्वतःचा शेअर १५२१० हजार एवढा आहे तर शासनाचा शेअर १२७३५० हजार एवढा आहे. सर्वात कमी गुंतवणूक ही घनसावंगी तालुक्यातील सुतगिरणीत आढळून येते जी ७९५७५ हजार एवढी आहे. यातील सुतगिरणीचा हिस्सा ९२७५ हजार एवढा आहे तर शासनाचा हिस्सा ७०३०० इतका आहे.
- जिल्ह्यातील सर्व सुतगिरण्यांद्वारे उत्पादित सुत / धाग्याचे मुल्य ३४१०२७ हजार एवढे आहे. सर्वाधिक मुल्य हे अंबड तालुक्यातील यशवंत सुतगिरणीचे आढळून येते

तर सर्वात कमी मुल्य हे बदनापूर तालुक्यातील सुतगिरणीचे दिसते. सुतगिरण्यांच्या आर्थिक स्थितीचा विचार करता जिल्ह्यातील एकुण ४ सुतगिरण्यापैकी १ सुतगिरणी तोट्यात असल्याचे दिसते. या सुतगिरणीचा तोटा २२६५ हजार इतका आहे.

- जालना जिल्ह्यात लघुउद्योगांची नोंदणीकृत संख्या सन १९९६ मध्ये १७७६ इतकी होती ही संख्या वाढून सन २०१५ पर्यंत ४७३४ इतकी झाली. संशोधन कालखंडात म्हणजे सन १९९६ ते २०१५ पर्यंत २९५८ नवीन लघुउद्योगाची भर जिल्ह्यात झालेली दिसते. जालना जिल्ह्यातील लघुउद्योगात सन १९९६ मध्ये एकूण गुंतवणूक २१६९० लाख रुपये होती ती सन २०१५ मध्ये रु.७४४१७ लक्ष इथपर्यंत वाढलेली आहे. सदरील कालखंडात लघुउद्योगाच्या गुंतवणूकीत ५२७२७ लाख रुपयांची वाढ झालेली आहे.
- जालना जिल्ह्यातील लघुउद्योगात सन १९९६ मध्ये ११९०६ कामगार कार्यरत होते ते वाढून सन २०१५ पर्यंत ३७५१३ कामगार कार्यरत असून संशोधन कालावधीत २५६०७ कामगारांच्या संख्येत वाढ झालेली आहे. एकुण चित्र पाहता असे लक्षात येते की, १९९६ ते २०१५ या कालावधीत जालना जिल्ह्यातील लघु उद्योगांच्या संख्येत २.६६ पटीने, गुंतवणुकीत ३.४४ पटीने, उत्पादन क्षमतेत ३.७५ पटीने तर कामगार संख्येत ३.१५ पटीने वाढ झाल्याचे दिसून येते.
- दाळ गिरण्या सर्वाधिक म्हणजे १०२ आहेत. जालना जिल्ह्यात तालुकानिहाय दाळ गिरण्याचे वितरण दर्शविते की, जालना तालुक्यात सर्वाधिक म्हणजे १९ दाळ गिरण्या आहेत तर सर्वात कमी दाळ गिरण्या ह्या परतुर व मंठा तालुक्यात आढळतात. या तालुक्यात प्रत्येकी १ दाळ गिरणी आढळते. बदनापूर तालुक्यात एकही दाळ गिरणी आढळत नाही. तेल गिरण्याबाबतही अशीच स्थिती आहे. जिल्ह्यात एकुण ३८ तेल गिरण्या आहेत. सर्वाधिक तेल गिरण्या ह्या फक्त जालना तालुक्यात व विशेषतः जालना शहराच्या अवतीभोवती आढळतात. भोकरदन तालुक्यात ५, ज़ाफ़राबाद तालुक्यात ३, अंबड तालुक्यात ६, घनसावंगी तालुक्यात ४, परतुर तालुक्यात २ तर मंठा तालुक्यात

१ तेल गिरण्या दिसून येतात. बदनापुर तालुक्यात तेल गिरणी दिसून येत नाही. जिल्ह्यात एकुण ५० जिनिंग व प्रेसिंग आहे. सर्वाधिक जिनिंग व प्रेसिंग जालना तालुक्यात आढळतात तर सर्वात कमी जिनिंग व प्रेसिंग बदनापुर तालुक्यात म्हणजे ३ इतक्या आहेत.

- संशोधन कालावधीच्या सुरुवातीला म्हणजेच १९९६ मध्ये जिल्ह्यातील जिनिंग व प्रेसिंग फॅक्टरीद्वारे २८४६६२ मे.टन. इतका कापूस खरेदी केला गेला तर सन २०१५ च्या आकडेवारीनुसार ही खरेदी ३९०४५४ मे.टन. इथपर्यंत पोहोचली आहे. संशोधन कालावधीच्या सुरुवातीला म्हणजे १९९६ मध्ये सरकीचे एकुण उत्पादन १७६४९० मे.टन. इतके झालेले दिसून येते तर संशोधन कालावधीच्या शेवटी म्हणजे २०१५ मध्ये हे सरकी उत्पादन २४२०५७ मे.टन इथपर्यंत पोहचले आहे. म्हणजेच संशोधन कालावधीत सरकी उत्पादन जवळपास दीटपट वाढले आहे.
- १९९६ मध्ये रुईचे एकुण उत्पादन ९६७८५ मे.टन. इतके झालेले दिसून येते तर संशोधन कालावधीच्या शेवटी म्हणजे २०१५ मध्ये हे सरकी उत्पादन १३२७४१ मे.टन इथपर्यंत पोहचले आहे. म्हणजेच संशोधन कालावधीत सरकी उत्पादन जवळपास दीटपट वाढले आहे. कापसाची खरेदी वाढल्यामुळे व जिनिंग व प्रेसिंग युनिटची संख्या वाढल्यामुळे सदरील रुई उत्पादनात भर पडल्याची दिसते.
- जालना तालुक्यामध्ये १९९६ मध्ये १० दाळ गिरण्या होत्या त्या वाढून २०१५ पर्यंत १९ पर्यंत पोहचल्या आहेत. गुंतवणुकीचा विचार केला तर असे दिसते की, १९९६ मध्ये दाळ गिरण्यातील गुंतवणूक ही ११० लाख होती ती २०१५ पर्यंत १७२ लाखापर्यंत पोहचली आहे. सन १९९६ मध्ये जालना तालुक्यातील दाळ गिरण्यांची उत्पादन क्षमता ८२३७ क्विंटल इतकी होती. यामध्ये वाढ होऊन १६४८८ क्विंटलपर्यंत पोहोचली. जालना तालुक्यातील दाळ गिरण्यांत सन १९९६ मध्ये ११७ कामगार होते तर २०१५ पर्यंत यातील संख्या ही २२७ पर्यंत पोहचली आहे.

शेकडेवारीत घावयाचे झाल्यास दाळ गिरण्यांच्या संख्येत ९०%, गुंतवणुकीत ५६%, उत्पादन क्षमतेत १००% तर कामगार संख्येत ९४% ची वाढ झालेली दिसून येते.

- भोकरदन तालुक्यामध्ये १९९६ मध्ये १ दाळ गिरणी होती त्यात वाढू होऊन २०१५ पर्यंत ३ पर्यंत पोहचली आहे. गुंतवणुकीचा विचार केला तर असे दिसते की, १९९६ मध्ये दाळ गिरण्यातील गुंतवणूक ही १४ लाख होती ती २०१५ पर्यंत ३७ लाखापर्यंत पोहचली आहे. सन १९९६ मध्ये तालुक्यातील दाळ गिरण्यांची उत्पादन क्षमता ७४८ क्विंटल इतकी होती. यामध्ये वाढ होऊन २२८३ क्विंटलपर्यंत पोहोचली. भोकरदन तालुक्यातील दाळ गिरण्यांत सन १९९६ मध्ये १४ कामगार होते तर २०१५ पर्यंत यातील संख्या ही ३८ पर्यंत पोहचली आहे. शेकडेवारीत घावयाचे झाल्यास दाळ गिरण्यांच्या संख्येत २००%, गुंतवणुकीत १६४%, उत्पादन क्षमतेत २०५% तर कामगार संख्येत १७१% ची वाढ झालेली दिसून येते.
- जाफ्राबाद तालुक्यामध्ये १९९६ मध्ये १ दाळ गिरणी होती त्यात वाढू होऊन २०१५ पर्यंत २ पर्यंत पोहचली आहे. गुंतवणुकीचा विचार केला तर असे दिसते की, १९९६ मध्ये दाळ गिरण्यातील गुंतवणूक ही १५ लाख होती ती २०१५ पर्यंत २८ लाखापर्यंत पोहचली आहे. सन १९९६ मध्ये जाफ्राबाद तालुक्यातील दाळ गिरण्यांची उत्पादन क्षमता ८३९ क्विंटल इतकी होती. यामध्ये वाढ होऊन ही उत्पादन क्षमता १७२६ क्विंटलपर्यंत पोहोचली. जाफ्राबाद तालुक्यातील दाळ गिरण्यांत सन १९९६ मध्ये १५ कामगार होते तर २०१५ पर्यंत यातील संख्या ही २८ पर्यंत पोहचली आहे. शेकडेवारीत घावयाचे झाल्यास दाळ गिरण्यांच्या संख्येत १००%, गुंतवणुकीत ८६%, उत्पादन क्षमतेत १०५% तर कामगार संख्येत ८६% ची वाढ झालेली दिसून येते.
- अंबड तालुक्यामध्ये १९९६ मध्ये १ दाळ गिरणी होती त्यात वाढू होऊन २०१५ पर्यंत ४ पर्यंत पोहचली आहे. गुंतवणुकीचा विचार केला तर असे दिसते की, १९९६ मध्ये दाळ गिरण्यातील गुंतवणूक ही १३ लाख होती ती २०१५ पर्यंत ४६ लाखापर्यंत

पोहचली आहे. सन १९९६ मध्ये अंबड तालुक्यातील दाळ गिरण्यांची उत्पादन क्षमता ८२५ क्विंटल इतकी होती. यामध्ये वाढ होऊन ही उत्पादन क्षमता २९६२ क्विंटलपर्यंत पोहोचली. अंबड तालुक्यातील दाळ गिरण्यांत सन १९९६ मध्ये १६ कामगार होते तर २०१५ पर्यंत यातील संख्या ही ५२ पर्यंत पोहोचली आहे. शेकडेवारीत घावयाचे झाल्यास दाळ गिरण्यांच्या संख्येत ३००%, गुंतवणुकीत २५३%, उत्पादन क्षमतेत २५९% तर कामगार संख्येत २२५% ची वाढ झालेली दिसून येते.

- घनसावंगी तालुक्यामध्ये १९९६ मध्ये कोणतीही दाळ गिरणी नव्हती परंतु २०१५ मध्ये या तालुक्यात २ दाळ गिरण्या आढळून आल्या आहेत. गुंतवणुकीचा विचार केला तर सन २०१५ मध्ये या दाळ गिरण्याची गुंतवणुक १८ लाखापर्यंत पोहोचली आहे. घनसावंगी तालुक्यातील दाळ गिरण्याची उत्पादन क्षमता ही १५०४ क्विंटल इतकी आहे तर यात ३० कामगार काम करीत आहेत.
- परतुर तालुक्यामध्ये १९९६ मध्ये १ दाळ गिरणी होती त्यात वाढ न होता ती एकच कायम आहे. गुंतवणुकीचा विचार केला तर असे दिसते की, १९९६ मध्ये दाळ गिरणीतील गुंतवणूक ही ७ लाख होती ती २०१५ पर्यंत ९ लाखापर्यंत पोहोचली आहे. सन १९९६ मध्ये अंबड तालुक्यातील दाळ गिरणीची उत्पादन क्षमता ६३७ क्विंटल इतकी होती. यामध्ये वाढ होऊन ही उत्पादन क्षमता ९२२ क्विंटलपर्यंत पोहोचली. परतुर तालुक्यातील दाळ गिरण्यांत सन १९९६ मध्ये १८ कामगार होते तर २०१५ पर्यंत यातील संख्या ही कमी होऊन ती १४ पर्यंत पोहोचली आहे. शेकडेवारीत घावयाचे झाल्यास दाळ गिरण्यांच्या संख्येत ०%, गुंतवणुकीत २८%, उत्पादन क्षमतेत ४४% भर पडली आहे तर कामगार संख्येत २२% ची घट झालेली दिसते.
- मंठा तालुक्यामध्ये १९९६ मध्ये एकही दाळ गिरणी नव्हती. सन २०१५ ला ही संख्या १ अशी आहे. गुंतवणुकीचा विचार केला तर असे दिसते की, या दाळ गिरणीची

गुंतवणूक ८ लाख आहे. मंठा तालुक्यातील या दाळ गिरणीची उत्पादन क्षमता ७८२ क्विंटल इतकी आहे. मंठा तालुक्यातील दाळ गिरणीत ११ कामगार काम करतात.

- एकत्रितरित्या जालना जिल्ह्याचा विचार करता जिल्ह्यामध्ये १९९६ मध्ये १५ दाळ गिरण्या होती त्यात वाढू होऊन ही संख्या २०१५ पर्यंत ३२ पर्यंत पोहचली आहे. गुंतवणुकीचा विचार केला तर असे दिसते की, १९९६ मध्ये दाळ गिरण्यातील गुंतवणूक ही १२६ लाख होती ती २०१५ पर्यंत ३१८ लाखापर्यंत पोहचली आहे. सन १९९६ मध्ये जालना जिल्ह्यातील दाळ गिरण्यांची उत्पादन क्षमता ११९४७ क्विंटल इतकी होती. यामध्ये वाढ होऊन ही उत्पादन क्षमता २०१५ पर्यंत २६६६७ क्विंटलपर्यंत पोहोचली. जालना जिल्ह्यातील दाळ गिरण्यांत सन १९९६ मध्ये १६५ कामगार होते तर २०१५ पर्यंत यातील संख्या ही ३५२ पर्यंत पोहचली आहे. शेकडेवारीत घावयाचे झाल्यास दाळ गिरण्यांच्या संख्येत ११३%, गुंतवणुकीत १५२%, उत्पादन क्षमतेत १२३% तर कामगार संख्येत ११३% ची वाढ झालेली दिसून येते.
- जालना तालुक्यात १९९६ मध्ये फक्त ५ तेलगिरण्या होत्या. यामध्ये वाढ होऊन ही संख्या २०१६ नुसार १८ पर्यंत पोहोचली आहे. म्हणजेच यात २६०% ने वाढ झालेली आहे. तालुक्यातील तेल गिरण्यातील गुंतवणुक १९९६ च्या तुलनेत १२३४ % नेवाढ झालेली दिसते. ही गुंतवणुक १९९६ मध्ये ४४ लाख होती ती २०१६ पर्यंत ५८७ लाखापर्यंत पोहचली आहे. उत्पादन मुल्याचा विचार करता १९९६ मध्ये ८५ लाख एवढे वार्षिक मुल्य तेलगिरण्यांचे होते ते वाढून आता १२६३ लाख एवढे झाले आहे. याशिवाय १९९६ मध्ये १०५ कामगारांची संख्या ती २०१६ मध्ये ४५५ एवढी झाली आहे. कामगारांच्या संख्येत जास्त भर न पडण्याचे कारण म्हणजे आधुनिक काळात या व्यवसायात तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर होय. जालना हे जिल्ह्याचे मुख्यालय असल्याने शिवाय येथे पायाभूत सुविधा व नविन उद्योग उभारण्यासाठी अनुकूल वातावरण असल्याने संशोधन कालावधीत तेल गिरण्याची सर्वाधिक वाढ या तालुक्यात

झालेली दिसून येते. विशेष म्हणजे तेल गिरण्यांचे लघु प्रारूप बदलून या तालुक्यात मोठमोठ्या तेलगिरण्या आढळून येतात.

- जाफ्राबाद तालुक्यात १९९६ मध्ये फक्त १ तेलगिरणी होती. यामध्ये वाढ होऊन ही संख्या २०१६ नुसार ३ पर्यंत पोहोचली आहे. म्हणजेच यात २००% ने वाढ झालेली आहे. तालुक्यातील तेल गिरण्यातील गुंतवणुक १९९६ च्या तुलनेत ३६६ % नेवाढ झालेली दिसते. ही गुंतवणुक १९९६ मध्ये ६ लाख होती ती २०१६ पर्यंत २८ लाखापर्यंत पोहोचली आहे. उत्पादन मुल्याचा विचार करता १९९६ मध्ये ४ लाख एवढे वार्षिक मुल्य होते ते वाढून आता २५ लाख एवढे झाले आहे. १९९६ मध्ये तेल गिरण्यांमध्ये कामगारांची संख्या ९ होती ती २०१६ मध्ये २१ एवढी झाली आहे.
- बदनापुर तालुका हा नवनिर्मित तालुका आहे. शिवाय या तालुक्याचे स्वरूप ग्रामीण स्वरूपाचे आहे. म्हणजे येतील १००% लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात राहते. शेती हाच येथील लोकांचा मुख्य व्यवसाय असल्याने तेल गिरण्यासारख्या उद्योगाची स्थापना व वाढ येथे झालेली दिसून येत नाही.
- अंबड तालुक्यात १९९६ मध्ये फक्त २ तेलगिरण्या होत्या. यामध्ये वाढ होऊन ही संख्या २०१६ नुसार ६ पर्यंत पोहोचली आहे. म्हणजेच यात २००% ने वाढ झालेली आहे. तालुक्यातील तेल गिरण्यातील गुंतवणुक १९९६ च्या तुलनेत ४६३ % नेवाढ झालेली दिसते. ही गुंतवणुक १९९६ मध्ये ११ लाख होती ती २०१६ पर्यंत ६२ लाखापर्यंत पोहोचली आहे. उत्पादन मुल्याचा विचार करता १९९६ मध्ये २४ लाख एवढे वार्षिक मुल्य होते ते वाढून आता ८१ लाख एवढे झाले आहे. १९९६ मध्ये तेल गिरण्यांमध्ये कामगारांची संख्या २६ होती ती २०१६ मध्ये ८२ एवढी झाली आहे.
- घनसावंगी तालुक्यात १९९६ मध्ये फक्त १ तेलगिरणी होती. यामध्ये वाढ होऊन ही संख्या २०१६ नुसार ४ पर्यंत पोहोचली आहे. म्हणजेच यात ३००% ने वाढ झालेली आहे. तालुक्यातील तेल गिरण्यातील गुंतवणुक १९९६ च्या तुलनेत ४०० % नेवाढ झालेली दिसते. ही गुंतवणुक १९९६ मध्ये ३ लाख होती ती २०१६ पर्यंत १५

लाखापर्यंत पोहचली आहे. उत्पादन मुल्याचा विचार करता १९९६ मध्ये ६ लाख एवढे वार्षिक मुल्य होते ते वाढून आता ३० लाख एवढे झाले आहे. १९९६ मध्ये तेल गिरण्यांमध्ये कामगारांची संख्या १३ होती ती २०१६ मध्ये ५१ एवढी झाली आहे.

- परतुर तालुक्यात १९९६ मध्ये कोणतीही तेलगिरणी नव्हती. आता येथे २ सुतगिरण्या आहेत. सध्या येथील गुंतवणूक ११ लाख आहे तर उत्पादन मुल्य २० लाख एवढे दिसते. येथील तेलगिरण्यात १९ कामगार काम करतात.
- मंठा तालुक्यात १९९६ मध्ये फक्त १ तेलगिरणी होती. यामध्ये वाढ झालेली दिसत नाही. गुंतवणुकीत भर पडली असून त्याचे प्रमाण १२५% इतके आहे. याशिवाय उत्पादनमुल्यात सुध्दा मोठ्या प्रमाणात भर पडली आहे ज्याचे प्रमाण ९१% आहे. या तालुक्यात तेलगिरणीत सध्या २० व्यक्ती काम करतात.
- जालना जिल्ह्यात १९९६ मध्ये फक्त एकुण १२ तेलगिरण्या होत्या. यामध्ये वाढ होऊन ही संख्या २०१६ नुसार ३९ पर्यंत पोहोचली आहे. म्हणजेच यात २२५% ने वाढ झालेली आहे. तालुक्यातील तेल गिरण्यातील गुंतवणुक १९९६ च्या तुलनेत ८०३ % नेवाढ झालेली दिसते. ही गुंतवणुक १९९६ मध्ये ८३ लाख होती ती २०१६ पर्यंत ७५० लाखापर्यंत पोहचली आहे. उत्पादन मुल्याचा विचार करता १९९६ मध्ये १५३ लाख एवढे वार्षिक मुल्य होते ते वाढून आता १४८२ लाख एवढे झाले आहे. १९९६ मध्ये तेल गिरण्यांमध्ये कामगारांची संख्या १८२ होती ती २०१६ मध्ये ६९२ एवढी झाली आहे. म्हणजेच यात २८० टक्क्याची भर पडली आहे.
- जालना जिल्ह्यातील बचत गटांची स्थिती वरील तक्त्यात दर्शविली आहे. जालना जिल्ह्यात एकुण ४५३७ बचत गट आहेत. यापैकी ३५५९ बचतगटे ही महिला बचतगटे आहेत. या महिला बचत गटापैकी २९७ महिला बचतगटांनी व्यवसाय सुरु केलेले आहेत. एकुण बचत गटापैकी सर्वात जास्त बचतगटे ही भोकरदन तालुक्यात (७६३) आढळतात तर सर्वात कमी बचतगटे ही मंठा तालुक्यात (३९२) आढळूत

येतात. जिल्ह्यातील एकुण महिला बचतगटापैकी सर्वात कमी बचतगटे ही मंठा तालुक्यात आढळूत येतात ज्यांची संख्या २४५ आहे तर सर्वात जास्त महिला बचत गटांची संख्या ही ५६५ इतकी आहे व ही संख्या मंठा तालुक्यातून दिसून येते.

- जिल्ह्यातील एकुण महिला बचतगटापैकी २९७ (८.३५%) इतकी बचतगटे ही व्यवसाय करतात. व्यवसाय करणाऱ्या महिला बचतगटांची सर्वाधिक संख्या ही अंबड तालुक्यात आढळते जी ४६ इतकी आहे तर सर्वात कमी संख्या ही घनसावंगी तालुक्यात आढळते जी संख्या २८ इतकी आहे. जिल्ह्यातील महिला बचतगटाद्वारे करण्यात येणाऱ्या व्यवसायाची आर्थिक उलाढाल ७२८.६२ लाख इतकी दिसून येते. अंबड तालुक्यात सर्वाधिक व्यवसाय करणाऱ्या महिला बचतगटांची संख्या असल्याने सर्वाधिक आर्थिक उलाढालही तेथेच आढळून येते. याउलट सर्वात कमी आर्थिक उलाढाल ही जालना तालुक्यात आढळून येते जी संख्या ६५.७ लाख एवढी आहे.

६.३ गृहितकांची पडताळणी:

संशोधकाने प्रस्तुत संशोधनासाठी मांडलेल्या गृहितकांची पडताळणी खालीलप्रमाणे करण्यात आली आहे.

गृहितक क्र. १ - जालना जिल्ह्यातील कृषि आधारित उद्योगांची संख्या वाढत आहे.

जालना जिल्ह्यातील कृषि आधारित उद्योगांची संख्या व त्यासंबंधी माहिती प्रकरण ४ मध्ये देण्यात आली आहे. यातील तक्ता क्र.४.१ मध्ये बीज उत्पादक व विक्री करणाऱ्या कंपन्यांची संख्या असे दर्शविते की, ही संख्या १९९१ मध्ये ११ होती ती आता ३६ झाली आहे; तक्ता क्र.४.३ नुसार साखर कारखान्यांची संख्या २०१६ पर्यंत ६ झाली आहे; तक्ता क्र.४.५ नुसार सुतगिरण्यांची संख्या १९९० च्या तुलनेत २ वरून ४ झाली आहे; तक्ता क्र.५.२ नुसार जिनिंग व प्रेसिंगची संख्या ५० पर्यंत, दाळ गिरण्याची संख्या ३२ पर्यंत तर तेल गिरण्याची संख्या ३९ पर्यंत पोहचली आहे. या विवेचनावरून असे स्पष्ट होते की, जिल्ह्यात कृषि आधारित उद्योगांची संख्या वाढत आहे. त्यामुळे हे गृहितक स्विकारले जात आहे.

गृहितक क्र.२ - जालना जिल्ह्यात कृषि आधारित उद्योगांचे तालुकानिहाय वितरण समान आहे.

जालना जिल्ह्यातील कृषि आधारित उद्योगांमध्ये साखर कारखाने हे भोकरदन, जालना, घनसावंगी व परतुर येथे स्थित आहेत; सुतगिरण्या या जालना, अंबड, घनसावंगी व परतुर येथे स्थित आहेत; जिनिंग व प्रेसिंगची ३०% संख्या ही जालना तालुक्यात आढळते, दाळ व तेल गिरण्यांची ५०% संख्या ही जालना तालुक्यात आढळते. एकुणच विविध उद्योगांची संख्या ही जालना तालुका वगळता इतर तालुक्यात खुप कमी आहे. यावरून

असे स्पष्ट होते की, जालना जिल्ह्यात कृषि आधारित उद्योगांचे वितरण हे असमान आहे. त्यामुळे हे गृहितक नाकारले जात आहे.

गृहितक क्र. ३ - जालना जिल्ह्यातील कृषि आधारित उद्योगांमध्ये महिला बचत गटांचा सहभाग वाढत आहे.

जालना जिल्ह्यामध्ये महिला बचत गटांद्वारे विविध व्यवसाय चालत असले तरी त्यात कृषि आधारित उद्योगांमध्ये महिला बचत गटांचा सहभाग वाढत आहे. तक्ता क्र. ५.८ द्वारे असे समोर येते की, एकूण ३५५९ महिला बचत गटांपैकी २९७ महिला बचत गटांनी कृषि आधारित छोट्या - मोठ्या उद्योगांची सुरुवात केलेली आहे ज्यांची आर्थिक उलाढाल ७२८ लाख आहे. यावरून सदरील गृहितक हे सिद्ध होते. त्यामुळे हे गृहितक स्विकारले जात आहे.

६.४ समस्या व शिफारशी:

१) कृषि आधारित उद्योगांचे हंगामी स्वरूप:

कृषि आधारित उद्योगांचे स्वरूप हे प्रामुख्याने हंगामी स्वरूपाचे असते. उदा. साखर उद्योग, सुतगिरणी उद्योग. कृषि आधारित उद्योगांना बारमाही कच्चा मालाचा पुरवठा होत नसल्यामुळे उद्योगांचे स्वरूप हंगामी होते. यामुळे तेथील कामगारांना बारमाही रोजगार मिळत नाही त्यामुळे उद्योगाची आर्थिक स्थिती बिघडते व त्यांना इतर उद्योगांच्या बरोबरीने स्पर्धा करणे कठीण होऊन बसते.

कृषि आधारित उद्योगांचे हंगामी स्वरूप मोडित काढायचे असेल तर त्यांना होणाऱ्या कच्च्या मालाचा पुरवठा हा बारमाही व्हायला हवा. सर्वच कच्च्या मालाचा पुरवठा बारमाही होणे शक्य नसले तरी शक्य त्या कच्च्या मालाचा पुरवठा विविध मार्गाने बारमाही व्हावा यासाठी निश्चित प्रयत्न केले जाऊ शकतात. उदा. कापूस, फळे या सारख्या कच्च्या स्वरूपाचा हा कोल्डे स्टोरेज व इतर तंत्राच्या सहाय्याने बारमाही साठवण ठेऊन या उद्योगाचे हंगामी स्वरूप बदलू शकते. यासाठी कृषी आधारित उद्योग व्यावसायिकांनी आवश्यक अशा नवीन परदेशी तंत्रज्ञानाचा वापर करावा.

२) कच्च्या मालाचा अनियमित पुरवठा:

कृषि आधारित उद्योग हे शेतीतील कच्च्या मालावर आधारित असल्याने त्यांना पूर्णतः शेतीतील उत्पादनावर अवलंबून रहावे लागते. अलिकडच्या काळातील पर्यावरणाच्या लहरीपणामुळे पर्जन्य, तापमान, थंडी, आर्द्रता आदि हवामानाच्या घटकांचा कृषि मालावर विपरित परिणाम होते. याचा थेट परिणाम कृषि उत्पादनावर होतो व त्यामुळे कृषि आधारित उद्योगांना कच्च्या मालाचा पुरवठा अनियमितपणे होतो.

स्थानिक पातळीवर कृषि आधारित उद्योगांना त्यांना आवश्यक असलेला कच्चा माल उपलब्ध होत असल्याने या उद्योगांना विविध अडचणींना सामोरे जावे लागते. देशांतर्गत असणारा प्रादेशिकवाद यास अडसर ठरतो. यासाठी केंद्र व राज्य सरकारने देशातील

राज्यांतर्गत असलेल्या पिकांच्या आयात-निर्यात ही पुर्णपणे खुली करावी. राज्यांच्या सीमेवरील लावण्यात येणार कर / जकात ही कृषि उत्पादनासाठी बंद करून त्यास चालना द्यावी. देशात कृषि मालाला मुक्त संचार असेल व आयात निर्यातीची प्रक्रिया सोपी झाल्यास कृषि आधारित उद्योगांना कच्च्या मालाची कमतरता भासणार नाही.

३) पायाभूत सोयी-सुविधांची कमतरता:

कोणत्याही उद्योगांना पायाभूत सोयी-सुविधांची उपलब्धता असेल तरच उद्योग हा व्यवस्थित चालतो. जालना जिल्हा हा औद्योगिकदृष्ट्या मराठवाड्यातील एक प्रगत जिल्हा असला तरी येथे उद्योग वाढीसाठी आवश्यक अशा पायाभूत सोयी-सुविधांची मोठ्या प्रमाणात कमतरता आढळून येते. उदा. पाण्याची उपलब्धता. येथील उद्योगांना १२ महिने पाण्याची उपलब्धता होत नाही. जानेवारी ते जुलै या महिन्यात बऱ्याच उद्योगांना विकत पाणी घ्यावे लागते. याशिवाय वीजेची कमतरता हा जालना जिल्ह्यातील कृषि आधारित उद्योगांसाठी कळीचा मुद्दा बनला आहे. यामुळे कृषि आधारित उद्योगांच्या भरभराटीला खिळ बसते. नवीन कृषि आधारित उद्योगांना एम.आय.डी.सी. क्षेत्रात जागा न मिळणे, नवीन कृषि आधारित उद्योगांची क्लिष्ट परवानग्या या व अशा अनेक पायाभूत सोयी-सुविधांच्या अडचणीमुळे चालु आहेत ते बरेचशे कृषि आधारित उद्योग डबघाईला आलेले आहेत तर नवीन उद्योजकांचा भ्रमनिराश होतो. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम उद्योगांच्या विकास व वाढीवर होताना दिसून येत आहे.

पायाभूत सुविधांचा विकास करण्यासाठी व त्या कृषि आधारित उद्योगांना त्याचा लाभ मिळावा यासाठी रस्ते, पाणी, वीज, जागा अशा बाबींमध्ये विशेष लक्ष द्यायला हवे. कृषिवर आधारित उद्योगांसाठी महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या भूखंडामध्ये आरक्षण हवे ज्यायोगे इतर मोठ्या उद्योगाबरोबर यांनाही जागा मिळेल. याशिवाय इतर ठिकाणी स्थापन झालेल्या उद्योगांना रस्त्याची सोय करून द्यायला हवी. त्यांना पाणी व वीज अशा मुलभूत

गोष्टी २४ तास कशा मिळतील यासाठी विशेष प्रयत्न करायला हवेत. ज्यामुळे कृषि आधारित उद्योग धारकांना त्यांच्या उद्योगाच्या विकासातील अडचणी कमी होतील.

४) उद्योगांचे अनियमित वितरण:

जालना जिल्ह्यातील सर्वच उद्योगाचे असमान वितरण असल्याचे दिसून येते. याला कृषि आधारित उद्योगही अपवाद नाही. कृषि आधारित उद्योगाचे जालना जिल्ह्यातील तालुकानिहाय वितरण असे दर्शविते की, जिल्ह्यातील जवळपास ८०% पेक्षा जास्त उद्योग हे जालना तालुक्यात व शक्यतो जालना शहरात केंद्रीत झालेले आहे. यामुळे जालना जिल्ह्यातील सर्व तालुक्याच्या मानाने जालना तालुक्याचा सर्वात जास्त विकास झालेला आहे. परंतु जालना जिल्ह्यात प्रादेशिक असमतोल निर्माण झाला आहे. जिल्ह्यातील फक्त जालना तालुकाच सर्वांगीण विकास समोर दिसून येतो तर बाकीचे तालुके हे मागासलेले आहेत. यासाठी उद्योगांचे समान वितरण व्हायला हवे व यासाठी सर्व तालुक्यात पायाभूत सोयी-सुविधांची उपलब्धता असणे महत्वाचे आहे.

कृषि आधारित उद्योग व्यवसायाचे असमान वितरण ही विविध कारणांमुळे होते. यातील प्रमुख कारणे म्हणजे पायाभूत सोयी-सुविधांची कमतरता, उद्योग स्थापनेसाठी राखीव क्षेत्र नसणे, भांडवलाची अनुपलब्धता, कुशल कामगार व नविन तंत्रज्ञानाचा अभाव या सर्वांमुळे जिल्हा मुख्यालयापासून हे उद्योग ग्रामीण भागात रुजत नाही व रुजले तरी विकसित होत नाही. यासाठी अडसर ठरणाऱ्या सर्व बाबींचा निपटारा करणे हा एकमेव मार्ग असल्याचे दिसते.

५) कुशल कामगार व नविन तंत्रज्ञानाचा अभाव:

आधुनिक काळात सर्व प्रकारच्या उद्योग व्यवसायात कुशल कामगारांना आणि आधुनिक तंत्राला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे. यामुळे उत्पादन प्रक्रिया ही सुलभ व्हायला मदत होते याशिवाय उत्पादन खर्चही मर्यादित होतो. कृषि आधारित उद्योगही याला अपवाद नाही. जालना जिल्ह्यातील बहुतांशी कृषि आधारित उद्योगामध्ये कुशल कामगारांची कमतरता

तसेच नवीन तंत्रज्ञानाचा अभाव असल्याचे दिसून येते. याचा थेट परिणाम उत्पादन प्रक्रियेवर होऊन उद्योगाच्या विकासावर परिणाम होतो. जालना जिल्ह्यात कुशल कामगारांची वाणवा आहे याशिवाय आहे त्या कुशल कामगारांना त्यांच्या कुवतीनुसार वेतन दिले जात नाहीत त्यामुळे ते स्थानिक पातळीवर काम करण्यात तयार होत नाही. त्यांना औरंगाबाद, पुणे, मुंबई, नागपुर अशा मोठ्या शहरामध्ये जास्त संधी उपलब्ध असल्यामुळे ते मोठ्या शहराकडे वळतात. नवीन तंत्रज्ञानाच्या बाबतीतही अशीच स्थिती जालना जिल्ह्यात आहे. जालना जिल्ह्यातील कृषि आधारित उद्योगाकडे अत्याधुनिक तंत्र व यंत्राचा उपयोग मर्यादित स्वरूपाचा आहे. नवीन तंत्रज्ञान व यंत्राचा वापर करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक करावी लागते. त्यामुळे बरेचशे उद्योग आहे त्या तंत्राचा व यंत्राचा वापर करत आपला उद्योग चालु ठेवतात. यामुळे उत्पादन खर्च मोठ्या प्रमाणात होतो व पर्यायाने नफ्याचे प्रमाण कमी होते.

कुशल कामगार स्थानिक पातळीवरील कृषि आधारित उद्योगांमध्ये टिकवून ठेवायचे असेल तर त्यांना योग्य ते पोषक वातावरण निर्माण करायला हवे. सेवेचे तात्पुरते स्वरूप बदलून ते शक्य तेथे कायम करायला हवे जेणेकरून त्यांना सेवेबद्दल हमी वाटेल. याशिवाय वेतन हे ठोक स्वरूपात दिले जाते. असे न करता शासकीय नियमानुसार संबंधित पदास देय असणारे किंवा त्यापेक्षा जास्त वेतन देणे शक्य असल्यास त्याचाही विचार होणे आवश्यक आहे. अशा उपाययोजनांमुळे कुशल कामगार हे स्थानिक पातळीवर काम करतील. नवीनोत्तम आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे उद्योग व्यवसायातील बऱ्याच बाबी सोप्या होत असल्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय स्तरावर उद्योगाशी संबंधित तंत्रज्ञान उद्योजकांनी आत्मसात करायला हवे. जेणेकरून उद्योगांच्या विकासास हातभार लागेल.

६) सहकारी तत्वावरील उद्योगातील पारदर्शकतेचा अभाव:

‘एकमेका साह्य करु। अवघे धरु सुपुंथ।। या उक्तीप्रमाणे सर्वांच्या एकत्रित उध्दारासाठी सहकारी तत्वावर उद्योग स्थापनाची पध्दती भारतात रुढ आहे. महाराष्ट्रात सहकारी तत्वावर मोठ्या प्रमाणात उद्योग चालतात. जालना जिल्ह्यातील मोठे कृषि आधारित

उद्योग उदा. साखर कारखाने, सुतगिरण्या आदि सहकारी तत्वावर चालवले जातात. परंतु सहकाराच्या वरील उक्तिस तडा गेल्याचे चित्र काही प्रमाणात दिसून येते. वर्षोनुवर्ष एकच संचालक मंडळ, चेअरमन / अध्यक्ष यांचे सत्ता सहकारी तत्वावर चालणाऱ्या उद्योगांवर दिसून येते. यामुळे सर्वांना फायदा कसा मिळेल? यापेक्षा स्वतःला फायदा कसा मिळेल? यावर या मंडळीचा कटाक्ष राहतो. मोठ्या सहकारी उद्योगाची आर्थिक उलाढाल मोठी असल्याचे त्याचा ही मंडळी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष गैरफायदा घेतांना दिसतात. जालना जिल्ह्यातील अशी बरीच उदाहरणे झाल्याची दिसतात. उदा. जालना तालुक्यातील रामनगर येथील साखर कारखाना अशाच गैरव्यवस्थानामुळे बंद पडलेला दिसतो. संचालक मंडळ व मुख्य पदाधिकारी हे सर्व सदस्यांना उत्तरदायी असल्याचे चित्र दिसून येत नाही.

कृषि आधारित सहकारी उद्योगातील जेथे सहकाराचा अर्थ स्वाहाकार घेतला जातो त्या ठिकाणी निश्चितच कठोर उपाययोजना करणे आवश्यक ठरते. संचालक मंडळाची विशिष्ट कालावधीसाठी निवड, फेरनिवडीवर मर्यादा, आर्थिक बाबींवर शिस्तबद्ध नियंत्रण, शासनातर्फे कठोर वार्षिक तपासण्या, उद्योगांची वर्गवारी, सहकार तत्व मोडीत काढणाऱ्यांना कडक शासन, पारदर्शक कारभाराची सक्ती अशा उपाययोजनांमुळे सहकारी तत्वावर कार्य करणाऱ्या कृषि आधारित उद्योगांची सद्याची स्थिती निश्चित बदलू शकते व सहकार तत्वाने चालणारे उद्योग त्यांच्या मुळ ध्येयापासून विचलित होणार नाही.

७) औद्योगिक पिकांच्या क्षेत्र व उत्पादनात अनियमितता:

जालना जिल्हा कृषिच्या दृष्टीने तसा मागासलेला जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. जिल्ह्यातील जलसिंचनाचे प्रमाण कमी आहे, जालना शहराच्या उत्तरेकडील बराच मोठा भाग जालना डोंगरांनी व्यापलेला आहे, जिल्ह्यातील ५०% पेक्षा जास्त मृदा ही हलकी व मध्यम स्वरूपाची आहे ज्याची उत्पादकता कमी आहे. याशिवाय अलिकडच्या काळात पावसाने आपला लहरीपणाचे दर्शन घडवायला सुरुवात केलेली आहे तर तापमानही मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. या सर्व प्राकृतिक घटकांच्या विपरिततेमुळे जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांना

प्रतिकूल परिस्थितीत शेतीतून उत्पादन घ्यावे लागते. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम शेवटी कृषि उत्पादनावर होतो जो कृषि आधारित उत्पादनाचा मुलाधार आहे. यामुळे ऊस, कापूस, फळपिके अशा विविध औद्योगिक पिकांच्या क्षेत्र व उत्पादनात अनियमितता येते व पर्यायाने कृषि आधारित उद्योगांवर त्याचा विपरित परिणाम होतो.

औद्योगिक पिकांच्या क्षेत्र व उत्पादनात होणाऱ्या अनियमिततेत प्राकृतिक घटकांचा मोठा वाटा असला तरी मानवी घटकांचा वापर करून त्याची तीव्रता बऱ्याच अंशी कमी करता येऊ शकते. कृत्रिम जलसिंचनाची प्रमाण वाढविणे व जलसिंचनाच्या आधुनिक पध्दती स्विकारणे महत्वाचे आहे. जलसिंचन वाढवायचे असेल तर जलभरणावर भर द्यावे लागेल व त्यानंतर जलसिंचनाचे प्रमाण वाढवणे व आधुनिक पध्दती स्विकारणे इष्ट ठरेल. शासनाच्या जलयुक्ती शिवार योजना व अमिर खानच्या पुढाकाराने सुरु झालेल्या वॉटर कप स्पर्धेसारख्या योजना यशस्वीपणे राबविणे तसेच यात अधिकाधिक गावांना सहभागी करून घेतले तरच जलसिंचनाचा विचार करता येईल.

८) शासकीय पाठबळाचा अभाव:

कृषि क्षेत्राप्रमाणेच कृषि आधारित उद्योग पूर्णपणे स्वयंभू असू शकत नाही. त्याला शासकीय पाठबळाची जोड असणे महत्वाचे ठरते. परंतु केंद्र व राज्य सरकारकडे कृषि आधारित उद्योगांसाठी कोणतेही ठोस धोरण दिसून येत नाही. कृषि व कृषि आधारित उद्योगाच्या विकासासाठी राज्य व केंद्र शासनाने अलिकडील काळात काही नवीन योजना व उपक्रम सुरु केल्या असल्या तरी अन्य योजना व उपक्रमांप्रमाणेच त्या खऱ्या लाभाथर्यापर्यंत फार कमी पोहचतात याशिवाय त्यातील लाभाथर्यांची संख्या ही मर्यादित स्वरूपाची असते. त्यामुळे शेवटच्या व गरजू लाभाथर्यांला शासकीय पाठबळाची मदत होत नाही. त्यामुळे कृषि व कृषि आधारित उद्योगांना स्वतःबळावर लढावे लागते.

शासन स्तरावर कृषि व कृषि आधारित उद्योगाच्या विकासासाठी प्रयत्न होत असले तरी त्यातील तांत्रिकता व क्लिष्टता कृषि आधारित उद्योगांच्या विकासात अडसर ठरते.

यासाठी शासनाने अस्तित्वात असलेले धोरण, राबविण्यात येणाऱ्या योजना यांच्यामध्ये सुसूत्रता आणावी. तसेच एकाच कामासाठी विविध कार्यालयाच्या फेऱ्या लाभार्थ्यांना माराव्या लागतात. यासाठी एक खिडकी योजनेसारख्या पध्दती अंमलात आणायला हव्यात. योजनांचा लाभ थेट लाभार्थ्यांपर्यंत पोहचविण्यासाठी शासन ते लाभार्थी यांच्यातील अनावश्यक दुवे रद्द करायला हवेत जेणेकरून लाभार्थ्यांना थेट लाभ मिळेल व योजनांना गती येईल.

९) नवीन उद्योजकांची कमतरता

कृषि आधारित उद्योगाच्या विकासासाठी अनेक आव्हाने असल्याने व त्यातील यशस्वितेचे प्रमाण कमी असल्याने नवीन उद्योजक अशा उद्योगाकडे फार कमी प्रमाणात वळतात. पायाभूत सुविधांची कमतरता, कच्च्या मालाची अनियमित उपलब्धता, शासकीय धोरण, तंत्रज्ञानाची व कुशल कामगारांची वाणवा आदि समस्यांमुळे नवीन कृषि आधारित उद्योग यशस्वी होईलच अशी खात्री नसते. लाखो रुपये भांडवल गुंतवून यशाची खात्री नसलेल्या उद्योग उभारण्याकडे नवीन उद्योजकांचा कल नसतो. म्हणूनच कृषि आधारित उद्योग क्षेत्रात नवीन उद्योजकांची कमतरता भासते.

नवीन उद्योजक कृषि आधारित उद्योगाकडे न वळण्यामागे अनेक कारणे आहेत ज्याचे कारणे वर दिलेली आहेत. या सर्व बाबींचा गांभीर्याने विचार होणे आवश्यक आहे. अगदी शासकीय धोरणापासून ते पायाभूत सुविधांच्या उपलब्धतेपर्यंत सर्वच बाबींच्या अनुकूल विकासासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न व्हायला हवेत. असे प्रयत्न हे फक्त शासनामार्फत न होता त्याला संघटनात्मक स्वरूप यायला हवे तरच नवीन उद्योजक कृषि आधारित क्षेत्रात येतील.

१०) स्पर्धेत टिकण्याचे आव्हान

जागतिकीकरण, खाजगीकरण व उदारीकरणाच्या या काळात स्पर्धेत टिकायचे असेल तर कोणताही उद्योग हा समर्थपणे चालायला हवा. उद्योगाची आर्थिक स्थिती चांगली हवी, जोडीला नवीन तंत्रज्ञान, कुशल कामगार, कुशल नेतृत्व, सर्व प्रकारच्या सोयी-सुविधांची उपलब्धता हवी. यातूनच उद्योग हा भरभराटीला येऊन इतर उद्योगांशी व पर्यायाने स्पर्धेत

टिकू शकतो. परंतु बऱ्याच उद्योगाच्या बाबतीत असे घडून येत नाही. जागतिकीकरणाच्या या रेट्यात बरे उद्योग तग धरू शकत नाही. स्पर्धा करणे तर सोडाच ते आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी धडपड करताना दिसतात.

कृषि आधारित उद्योगांना आजच्या स्पर्धेत टिकायचे असेल तर त्यांनी पुर्णपणे स्वयंभू व्हायला हवे म्हणजे सर्वार्थाने असे उद्योग हे सुस्थितीत चालायला हवे. कृषि आधारित उद्योगांना कोणत्याही स्वरूपाची अडचण येणार नाही याकडे विशेष लक्ष द्यायला हवे याशिवाय जे उद्योग कमी पडतील त्यांना काही प्रमाणात मदतही द्यायला हवी.